

311/6
✕

311/6

NYELVÉSZETI TANULMÁNYOK

A SZEGEDI M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR ÉS FINNUGOR NYELVÉSZETI INTÉZETÉBŐL

SZERKESZTI: HORGER ANTAL ÉS MÉSZÖLY GEDEON

VI.

A magyar *é* hangok történetéhez

IRTA:

BIHARI JÁNOS

XB 118776

SZEGED

1935

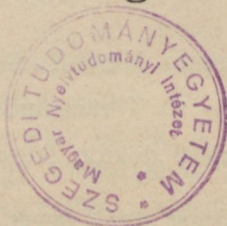
NYELVÉSZETI TANULMÁNYOK

A SZEGEDI M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR ÉS FINNUGOR NYELVÉSZETI INTÉZETÉBŐL

SZERKESZTI: HORGER ANTAL ÉS MÉSZÖLY GEDEON

VI.

A magyar é hangok történetéhez

IRTA:

BIHARI JÁNOS

M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUD. EGYET. M.
BÖLCSESZET-, NYELV- ÉS TÖRT. TUD. KARA

Érkezett 1935. évi november hó 15-én.

Iktató-szám: 192 / 116 35/36.

Előirat:

Utóirat:

SZEGED
1935

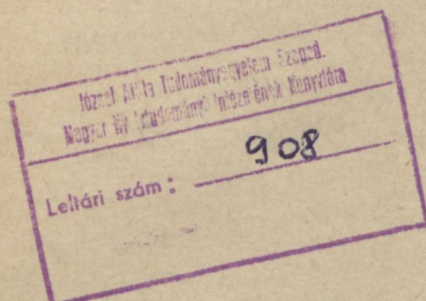
SZTE Egyetemi Könyvtár

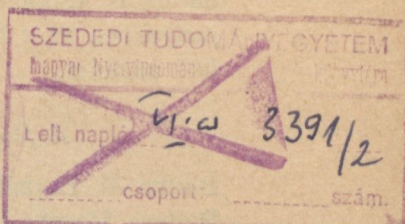

J000801186

A szegedi Ferencz József-Tudományegyetem
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Karához
benyújtott doktori értekezés.

Bíráló : *dr. Horger Antal* egyet. ny. r. tanár.
Társbíráló : *dr. Mészöly Gedeon* egyet. ny. r. tanár.

Bevezetés.

A magyar szavak mai *é* hangjai többféle eredetűek. Van közöttük olyan, amely korábbi *i* helyébe lépett (pl. haz. ném. *gavaliér* > *gavallér*), van olyan, amely *ě*-ből lett (pl. lat. *tincta* > *těnta* > *ténta*), vagy *ó*-ból (pl. lat. *prosas mīlto* > R. *prózsmitál* > *prézsmítál*), *eu*-ból (pl. R. *Tápěu* > *Tápé*), *ěü*-ből (pl. **těü*- 'tesz': *tétel*, *tétemény*, *tétlen* stb.), *ěi*-ből (pl. R. *Gyěisa* > *Décse*). De ezek mind aránylag igen ritka esetek. A mai magyar *é* hangok az eseteknek túlnyomó nagy többségében két csoportba tartoznak: vagy olyanok, melyek legrégebb nyelvemlékeink óta változatlanul mindig *é* hangok voltak (esetleg valamely igen régi hangváltozás következtében váltak *é*-vé), vagy pedig olyanok, melyek csak a XVI. sz. folyamán váltak korábbi *ě*-ből egy fokkal zártabb *é*-vé. E tanulmány legfőbb célja lehetőleg pontosan eldönteni, hogy mai köznyelvi szavaink és járulékaik *é* hangjai közül melyek XVI. sz. előttiék és melyek XVI. sz.-beliek.

Munkám első részében a kérdés történetével foglalkozom. Ismertetem a pontosabb helyesírású kódexeket és XVI. sz.-i nyomtatványokat, melyekben az *é* hang kétféle eredete a jelölésben is visszatükröződik, továbbá azokat a különböző véleményeket, amelyek e kódexek és nyomtatványok *é* jelölésével kapcsolatban elhangzottak. A különböző vélemények alapján próbálom megállapítani az egyes kódexekben és nyomtatványokban használatos betűtípusok pontos hangértékét.

A második részben rendezem az általam lehetőleg teljes számban összegyűjtött *é* hangú szavakat és járulékokat. Első csoportba sorolom azokat a szavakat és járulékokat, melyeknek *é* hangja zárt eredetű, vagyis már a XVI. sz. előtt is *é* volt és nyelvjárásainkban *i*-vel váltakozik. A második csoportba azokat, melyeknek *é* hangja XVI. sz.-beli és *ě* > *é* hangváltozás eredménye. A

harmadik csoportba foglalom azokat a szavakat és járulékokat, melyekben az *é* hang minőségének eldöntésére nincsenek megfelelő adataim.

A feldolgozott források és címük rövidítése.

- Bartha M. Borbála: A Müncheneri-kódex *é* és *è* jelölései.
 Budenz József: Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár. Bp. 1873—81. MUSz.
 Dingfelder Ede: Legrégibb bibliáink nyelvéről. Bp. 1901.
 Fűr István: Az *í*-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban. Szeged, 1930.
 Horger Antal: Magyar Szavak Története. Bp. 1924. MSzT.
 „ „ A magyar nyelvjárások. Bp. 1934. MNyj.
 „ „ Egyetemi előadások.
 Kausch Mihály: A Tihanyi-kódex nyelvezete. Bp. 1901.
 Magyar Etymologiai Szótár. Bp. 1914—. EtSz.
 Magyar Nyelv I—XXXI. kötet. MNy.
 Magyar Nyelvészet I—V. kötet. MNyelvészet.
 Magyar Nyelvőr I—LXIV. kötet. Nyr.
 Melich János: Német Vendégszók. Bp. 1895. Ném. V.
 „ „ Az Orthographica Ungarica és a magyar helyesírás. Bp. 1908. Orth. Ung.
 Népünk és Nyelvünk I—VII. kötet. N. és Ny.
 Nyelvtudományi Közlemények I—XLVII. kötet. NyK.
 Nyelvemléktár. Bp. 1874.
 Pataky Erzsébet: Az *í*-zű kódexek nyelvéről. Szeged, 1912.
 Pütkösti Mária: A Bécsi-kódex *e*-féle hangjainak helyesírása. Bp. 1913.
 Simonyi Zsigmond: Tüzetes Magyar Nyelvtan. Bp. 1896. TMNy.
 Szabó Samu: A Székelyudvarhelyi-kódex. Bp. 1907.
 Szinnyei József: Magyar Nyelvhasznítás. Bp. 1926. (6. kiad.)
 Toldy Ferenc: Corpus Grammaticorum H. Fr. V. Bp. 1866. Corp. Gramm.
 Új Nyelvemléktár. Bp. 1916.
 Zolnai Gyula: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Bp. 1894.
 „ „ Magyar Oklevél Szótár. Bp. 1902—4. OklSz.
-

I. RÉSZ.

A kétféle eredetű *é* hang kutatásának története.

Budenz veszi észre először (M. Nyelvészet V, 389), hogy a magyar szavak és szuffixumok mai *é* hangjait a régebbi írók nem egyformán jelölik. Megfigyelései főleg Heltai és Sylvester munkáin alapulnak és a különféle jelölés alapján fölteszi, hogy Heltai ily kétféle (*é* és *ę*) betűjeggyel két egymástól különböző hangot is akar visszaadni. Megfigyeli a Heltai és Sylv.-féle jelölések közti egyezéseket, illetve összefüggéseket és észreveszi, hogy Heltai ott használ *é*-t, ahol Sylv. *i*-t, illetve *ę*-t, míg a Heltai-féle *ę*-k helyén Sylv. sohasem használ *ę*-t vagy *i*-t, hanem mindig csak *ê*-t. Ezen megfigyelései alapján megállapítja, „hogya *ê*-ből annak rövidje *e*, azaz *ä* ered, következik, hogy amaz ennek hosszúja hangzás szerint is; továbbá ha a Heltai-féle *é* ugyan, de nem az *ê* (o: *ę*) *i* hangba szeret átmenni, következik, hogy ezen *ê* hangzás szerint távolabb áll az *i*-től, mint az *é*. A kétféle rövid *e* közül pedig, amelyeket ilyen határozottan megkülönböztethetünk, t. i. az *e* = *ä* és *e* = *é* közül tudvalevőleg az utóbbi áll közelebb az *i* hanghoz, azért jogosítva vagyunk a Heltai-féle *é*-t hosszú *é*-nek, azaz a mai ejtés szerint való *é*-nek tekintenünk. Végre tehát nem marad egyéb hátra, mint hogy a hosszú *é* = *é*-től különböző *ê*, melyből *e* = *ä* rövidül épen csak hosszú *ä*, s azon eredményhez jutottunk, hogy hajdan — azaz legalább még a XVI. sz.-ban — a magyar nyelv valamint rövid *ä* és *e*-vel, szintúgy hosszú *ä* (*ê*) és *é* (*é*)-vel is birt“ (M. Nyelvészet V, 396).

Budenz tehát pontosan megállapította, hogy a magyar nyelvben egykor az *é* hangon kívül még *ê* hang is volt, de ez utóbbiból később szintén *é* lett. A kétféle hang képzése közt lévő különbséget azonban nem veszi észre és ennek következtében nem

két, egymástól teljesen független és különálló hangnak tekinti őket, hanem az *ê*-t csak az *é* változatának tartja és ezért állandóan kétféle *é*-ről beszél. Budenznek ez a tévedése egészen a legutóbbi időkig megmaradt a magyar nyelvtudományban. Horger kutatásai alapján azonban ma már kétségtelen, hogy a magyar nyelvben nem kétféle *é* hang volt, zárt és nyílt, hanem a magyar hosszú *é* hang kétféle eredetű (l. alább).

Vizsgálódásait kiterjeszti arra is, hogy hol és milyen hangtani helyzetben fordul elő az *ê*. Erre vonatkozólag a következőket mondja: „mindazon mai *é*, mely magas hangú nevek végét tevő *e* (*ä*)-bül ragok vagy képzők hozzájárultával ered, hajdan *ê* volt“. Kivételnek tekinti az egyes sz. 3. sz.-ű birtokos személyragot: *kezeit* ~ Sylv. *kezeit*, továbbá a *békét*, *kivikbe*, *igit*-féle alakokat. A birtokos sz.-ragra vonatkozólag azt mondja, „úgy hiszem ez azért van, mert az illető birtokosrag, mellyel a szó végződik, eredetileg nemcsak *e*, hanem *je* és a *j* = *i* módosító okozza azt, hogy további rag hozzájárultával az *e*-bül nem lesz *ê*, hanem *i*-hez közelebb való *é*“.

Budenz után a magyar nyelvészek közül mind többen és többen kezdik vizsgálni az *e*-féle hangok történetét. A kutatók legnagyobb része csak egy-egy nyelvemlék vagy XVI. sz.-i nyomtatvány vizsgálatával kapcsolatban foglalkozik a kétféle eredetű *é*-vel. Vannak azonban az *é* hang történetére vonatkozólag összefoglaló munkáink is. Először ezekkel kívánok foglalkozni.

Először helyen kell foglalkoznom Balassa József „A magyar magánhangzók története“ című munkájával. (Ny K. XXIV. 256—86 és TMNy.) Az *é* hangnak nyelvjárásokban tapasztalható kettősségéből kiindulva foglalkozik a hosszú *é* kétféle eredetével és megállapítja, hogy régi nyelvemlékeink közül a Bécsi- és Müncheni-kódex, XVI. sz.-i íróink közül Sylvester, Heltai, Sztárai M., Telegdi Miklós és Komjáthy Benedek jelölik a hosszú *é* eredetének kétféleségét. Felsorolja az egyes adatokat, melyekről a kutatás már kiderítette, hogy nyílt vagy zárt *é*-vel hangzottak és próbálja a kétféle hang eredetét megmagyarázni. Az *ê*-ből való *é*-re vonatkozólag elfogadja Budenz feltevését, hogy az *ê* már a fgr. alapnyelvben hosszú nyílt hang volt. Sokkal fontosabb azonban, amit a zárt *é* eredetére vonatkozólag mond. Szerinte ugyanis minden zárt hosszú *é* *j*-s diphtongusból való. Ha a *j* előtt mély hang állott, akkor az *aj*, *oj*-ből a *j* hatása alatt *ej* diphtongus lett. Ez az *ej* diphtongus

aztán kétféleképpen fejlődhetett. Az egyik nyelvjárásban zárt hosszú *é* lett belőle, míg a másokban hosszú *í*. Nem fogadja el, hogy az *í-ző* nyelvjárások *í*-je *é* > *í* hangváltozás eredménye, mert szerinte ezekben a nyelvjárásokban ez a hang sohasem volt *é*, hanem csak *ē*. Ezt a felfogását rokonnyelvi adatokkal próbálja igazolni. Észreveszi továbbá, hogy nem minden esetben érvényes Budenznek és Simonynak az a szabálya, hogy azon szavak *é*-je, melyek tövében *é* ~ *e* váltakozás van, előbbi *ē*-re megy vissza, hanem a *gége*: *gégét*, *epe*: *epém*, *szeme*: *szemét* stb.-féle alakokban az *é* hang volt az eredetibb s ezekben az *é* hosszúságát a hozzájárult rag őrizte meg.

Balassa állításait a nyelvtudomány, amint látni fogjuk, nagyrésztben megdöntötte. Már Munkácsi kimutatta annak a felfogásnak képtelenségét, hogy minden zárt *é* diphtongusból ered. Trócsányi pedig bebizonyította, hogy nem minden XVI. sz.-i író a nyílt *ē* jelölésére használta az *ę* betűtipust. Igazolta azonban azt a megfigyelését, hogy az *e*-vel váltakozó *é* hangok nem mindig nyílt eredetűek.

Balassa után Horger Antalnak egy még nyomtatásban meg nem jelent munkájával kell foglalkoznom, melynek címe „A magyar magánhangzók története“ (Egyet. előadások). Horger ebben a munkájában először is annak a még Budenz-től eredő és a legtöbb magyar nyelvész által elfogadott felfogásnak a tarthatatlanságát bizonyítja be, hogy a magyar nyelvben egykor kétféle *é* hang volt, egy zárt és egy nyílt (jelölve *é* és *ē*). Hiszen már a Budenz-féle megállapításokból is egészen világos, hogy régi íróink a kétféle jelöléssel két egymástól teljesen különböző hangot akartak jelölni, egyfelől az alsó nyelvállású nyílt *e* (ɔ: ɛ)-nek hosszú párját *ē* (ɔ: ē)-t, másfelől pedig a középső nyelvállású zárt hosszú *é*-t. Tehát a régi magyar nyelvben nem kétféle *é* volt, zárt és nyílt, hanem volt középső nyelvállású hosszú *é* és alsó nyelvállású hosszú *ē*. Mellozve tehát a régi és a valóságnak meg nem felelő zárt és nyílt *é* elnevezést, legalkalmasabbnak a Horger-féle felosztást fogadhatjuk el, mely szerint azon mai *é* hangot, mely már a XVI. sz. előtt is *é* volt, XVI. sz. előtti *é*-nek, azon *ē*-t ellenben, melynek helyén a XVI. sz. előtt *ē* állott s csak e század folyamán vált *é*-vé, XVI. sz.-beli *é*-nek nevezzük (Egyet. előadások).

Mielőtt vizsgálat alá vennők azokat a nyelvm emlékeket, melyekben a zárt és nyílt eredetű *é*-k pontosan vannak jelölve, fog-

lalkoznom kell azzal a kérdéssel, hogy vajjon ez a kétféleség ősi, még a fgr. alapnyelvből eredő sajátosága-e nyelvünknek, vagy már a magyar nyelv külön életében keletkezett. E kérdés eldöntésénél Munkácsi kutatásaira kell támaszkodnunk (NyK. XXV, 174), aki összevetve az *é* hangú magyar szavakat rokonnyelvi megfelelőikkel, arra az eredményre jutott, hogy a magy. *é* eredetének kettőssége visszatükröződik a legközelebbi rokonnyelvekben is. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a magyar nyílt hosszú *ē*-nek a rokonnyelvekben szintén nyílt hosszú hang felel meg (*ā*). Hasonlóképen a magyar zárt *é* helyén a rokonnyelvekben is vagy zárt *ē*-t, vagy még ennél is zártab *i*-t találunk. Nem fogadja el azonban Balassának azt a feltevését, hogy minden magy. zárt *é* előbbi diphtongusból való. Munkácsi feltevéseit igazolják a következő egyezések:

Magy. *ē* = urali ugor *ā*, *ē*

magy. *én* (*engem*) ~ vog. *anəm* ~ *oḡnəm*

m. *fél* (*felet*) ~ vog. *pāl* ~ *poaḡ* ~ *pāl* ~ osztj. *pēlek*

m. *hét* (*hetet*) ~ vog. *sāt* ~ *soaḡ* ~ *soāt* ~ *sāt* ~ osztj. *tābet*

m. *kéz* (*kezet*) ~ vog. *kāt* ~ *koaḡ* ~ *koāt* ~ *kāt* ~ osztj. *kēt*.

Magy. *é* = urali ugor *ī*, *i* ill. *ē* (*ē*)

m. *fél* (~ *fīl*) ~ vog. *pīl* ~ *pāl*, *pīl'* ~ osztj. *pel-*, *pea-*

m. *lélek* (~ *līlek*) ~ vog. *līlī* ~ *lēlē* ~ *lēl* ~ osztj. *līl* ~ *tīt*

m. *négy* (~ *nīgy*) ~ vog. *nīlā* ~ *nēlā* ~ *nīlī* ~ osztj. *nēl* stb. stb.

(Nyk. XXV, 172.)

Ezen példákból láthatjuk, hogy a mai *é*-nek kétféle eredete ősrégi időkbe nyúlik vissza. Joggal merülhetett fel tehát a nyelvészek előtt az a kérdés, hogy a régi, pontosabb helyesírású nyelvemlékeink és nyomtatványaink jelölésben feltüntetik-e a kétféle eredetet, továbbá, hogy régi nyelvtaníróink tudnak-e arról, hogy az *é*-n kívül egykor még *ē* is volt nyelvünkben.

Budenz, mint már említettem, megfigyeléseit a XVI. sz. két legkiválóbb írójának, Sylvesternek és Heltainak a munkáira alapította. Az utána következő nyelvészek ellenben kiterjesztették a kutatást a XVI. sz. egyéb íróinak munkáira és a nyelvemlékekre is. A kutatás eredménye az lett, hogy több nyelvemléket és XVI. sz.-i írókat találtak, akiknek munkáiban vagy teljes következetességgel vagy legalább részben fel van tüntetve az *é* és *ē* közötti különbség. Ezek a nyelvemlékek és XVI. sz.-i írók a következők:

Bécsi-kódex,

Müncheni-kódex,

Érdy-kódex,
 Jordánszky-kódex,
 Heltai Gáspár,
 Erdősi Sylvester János,
 Mélius Juhász Péter (Herbárium, Jób könyve),
 Verbőczy István,
 Valkai András,
 Dévai Biró Mátyás (Ortographia Ungarica),
 Szegedi Lőrinc (Theophania),
 Komjáthy Benedek (Szent Pál leveleinek fordítása).

Sorra vizsgálat alá veszem az egyes nyelvemlékeket és XVI. sz.-i nyomtatványokat.

Bécsi- és Müncheni-kódex.

E két kódex nemcsak tárgyánál fogva tartozik szorosan össze, hanem helyesírásánál fogva is. Mindkét kódex ugyanis az *é*-féle hangok jelölésére 3 betűtipust használ: *e*, *é* és *è*-t. Az egyes betűtipusok hangértékének pontos meghatározása sok vitára adott alkalmat, s egész kis irodalom támadt a kérdés körül. Az első kiadás (kiadta Döbrentey Gábor Régi Magyar Nyelvemlékek I. 1837) előszavában Jászay Pál véleményét közli a kiadó a két kódex *é* jelölésére vonatkozólag. Jászay szerint „a kis *e* háromféle. Közülök a vonatos *è* mindig rövid. A pontozott hosszú“. A jeltelen *e*-ről pedig így nyilatkozik: „én tehát ezen *e*-t közép *e*-nek tartván, az ékezett rövid *e* megkülönböztetésére kettős ponttal jelöltem meg, így: *ë*“.

Jászaynak ezt a felfogását csakhamar megdöntötte a későbbi kutatás. Már a Bécsi-kódex II. kiadásában (Nyelvemléktár I. 1874 VII. lap) nem fogadják el a kiadók a Jászay-féle véleményt. Szerintük az *è* betű a nyílt *e* és *é* hangok, az *é* betű pedig az *ë* és *é* hangok helyén áll. A jelöletlen *e* betűt pedig kétes értékűnek nevezték. E kiadásnak nagy hibája azonban, hogy nem követi pontosan a kódex eredeti helyesírását, hanem technikai okokból új betűtipusokat használ; még pedig az eredeti *è* helyett *e* betűt, az *e* helyett alul vonásos *ë* betűt; változatlanul megmaradt azonban a felül pontos *é* betű. A kódex eredeti helyesírásától való eltérés nem mondható szerencsésnek, mert csak nehézségeket gördít a kutatás elé s amint a Mészöly-féle legújabb kiadás (Új Nyelvemléktár I.

Bp. 1916) mutatja, ezt a jelölést sem vették teljes következetességgel keresztül a kiadók.

E kiadások után Simonyi Zsigmond veszi először beható vizsgálat alá a két kódexet az *e*-féle hangok jelölése szempontjából (A régi nyelvemlékek olvasásáról Nyr. IX, 8—9). Budenzből kiindulva foglalkozik az *é* kettős eredetével és megállapítja, hogy „a mai *é*-s szótagokat régebben nem ejtették egyformán, hanem némelyiket *é*-vel, másokat *ê*-vel. Heltai Gáspártól kezdve némely nyomtatványokban (pl. Nagyvárad Disputációjában, Sylvesternél stb.) ez a különbség az írásban meg is van jelölve“. A hosszú *é* hangnak ezt a régi kétféleségét azonban nemcsak a későbbi nyomtatványokra nézve tartja fontosnak, hanem két nyelvemlékünk, a Bécsi- és Müncheni-kódex olvasására is, mert „ezek gyakran jelöletlenül írják az *e* betűt, de többnyire megjelölik minőségét, még pedig úgy, hogy a zárt *é*-t ponttal jelölik, mint ma, ellenben a nyílt *e*-t tompa ékezettel jelölik meg. A hosszúságot azonban nem jelölik meg. Tévedtek tehát, akik azt hitték, hogy a Bécsi- és Müncheni-kódexek *ê*-je mindig rövid *e* hangot jelöl... holott az ékezet csak a nyíltságot jelöli, a nélkül, hogy valami köze volna a hosszúsághoz vagy rövidséghez“.

Simonyi tehát egész pontosan határozza meg a két kódex *é* betűjének hangértékét, nem szól azonban az *e* hangértékéről. A régi *ê* használatára nézve Budenzével teljesen egyező szabályt állít föl, vagyis „amely szavak és alakok ma hosszú *é*-t és rövid nyílt *e*-t mutatnak egymás mellett, azokat régebben mind hosszú nyílt *ê*-vel ejtették“.

Simonyi után Szántó Kálmán foglalkozik a Bécsi- és Müncheni-kódex *é* jelölésével (Nyelvemlék-tanulmányok. Nyr. IX, 388—393). Foglalkozik a mai magyar nyelvjárások *ê* hangjával és megállapítja, hogy eredetileg „ezen *ê* nem csupán dialektikus sajátosság, hanem a magyar nyelvnek közös birtoka, közös tulajdonsága volt“. A két kódex *e*-féle hangjait vizsgálva az egyes betűk hangértékére nézve a következő szabályokat állítja fel. „A Bécsi- és Müncheni-kódex írói nem jelölték meg a hosszúságot s rövidséget, hanem megjelölték a zártságot, nyíltságot“. Éspedig:

„Az *é* jelöli a hosszú és rövid zárt *e* hangot (mai jelöléssel *é* és *ê*).

Az *ê* jelöli a hosszú és rövid nyílt *e* hangot (mai jelöléssel *e* és *ê*).

A jeltelen *e* használatát végre nem lehet biztosan meghatározni; használata a legzavartabb, s úgy látszik vegyesen használták mind a négyféle *e* jelölésére, ilyenkor tehát elhanyagolták a megkülönböztető jegy fölrakását.

Amint látjuk Szántó Simonyi után nem mond sok újat, csupán pontosabban definiálja a két kódexben használatos *e*-féle betűtípusok hangértékét. Azonban ő is csak két típusnak, az *è*-nek és *é*-nek hangértékére vonatkozólag ad határozott feleletet, míg az *e* értékére vonatkozólag teljes bizonytalanságban hagy.

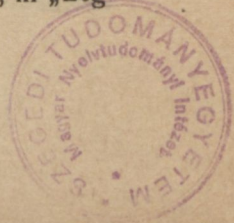
Ezt a Döbrentey (Volf)—Simonyi—Szántó-féle fölfogást a legtöbb magyar nyelvész elfogadta és egészen a legutóbbi időkig ez volt az uralkodó vélemény.

Elfogadta ezt a véleményt először Zolnay Gyula is, aki „Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig” c. munkájában a Bécsi- és Müncheni-kódex helyesírására vonatkozólag még a következőket mondja: „A magánhangzók írásában nagyfontosságú a nyílt *e* és zárt *ë* megkülönböztetése. Amazt tompa ékezetű *è*-vel, ezt pontozott *é*-vel jelölik kódexeink. E jelek azonban nemcsak rövid, hanem hosszú magánhangzókat is jelentenek; az *è* tehát annyi mint *e* vagy *ê*, az *é* pedig *ë* vagy *é*. Kár, hogy a nyílt és zárt hang *e* megkülönböztetése nincs mindenütt keresztülvéve. A Bécsi-kódexben pl. a II. kéz *é*-t nem használ, a harmadik pedig igen hanyag a megkülönböztetésben. S még ott is, ahol *e* megkülönböztetés pontosabb, nem lehet minden egyes jelölést föltétlen hitelesnek tekintenünk”. (112).

Az Oklevél Szótár XVII. lapján azonban már csak jelentőség nélküli betűalakítást lát a „Bécsi- és Müncheni-kódex sokat emlegetett *è* betűjében, amely a rendes *e*-vel, mint tudjuk, szabálytalanul váltakozik, amelynek azonban nézetem szerint — mint írja — semmi külön helyesírási jelentősége nincs úgy, hogy ezen túl csupán a pontozott *é*-t, a zárt *é* és hosszú *é* jelét tarthatjuk az említett két kódex említésreméltó sajátosságának”.

Már ezekből is láthatjuk, hogy a Bécsi- és Müncheni-kódex *e*-féle betűi hangértékének megállapításánál a jeltelen *e* okozza a legnagyobb nehézséget. E nehézséget megtaláljuk a későbbi kutatók munkáiban is, egészen a legújabb időkig. A legtöbb kutató ugyanis a már említett állaspontra helyezkedik és legfeljebb *e* felogás támogatására vagy sikertelen módosítására törekszik.

Ezek közül elsőnek kell említenünk Dingfelder Edét, ki „Leg-

régibb bibliáink nyelvéről" (Bp. 1901) című munkájában a kódexek magánhangzójelöléséről szólva, mint a két kódex legfontosabb orthographiai sajátosságát említi, hogy „megkülönböztetik írásban is a nyílt és zárt *e*-t egymástól, az előbbi az eredeti *è* (itt *e*)-vel, az utóbbit *é* (itt is *é*)-vel jelölván. Nagy kár, hogy ez a különbség nincs mindenütt végrehajtva, amennyiben a Münchener-kódexnek sem minden helyén pontos, a Bécsi-kódexben pedig a II. kéz írásában nem fordul elő zárt *é*, a harmadik kéz pedig nagyon hanyag a jelölésben". Dingfelder is észreveszi, hogy „e kettős jelölés azonban nem tünteti föl egyúttal a hangok hosszúságát és rövidségét is úgy, hogy az *é* lehet rövid zárt *é*, de hosszú zárt *é* is".

Dingfeldernek ezen megállapításai nem mások, mint az eddig elért eredményeknek egyszerű ismétlése és összefoglalása. Ő sem vette figyelembe az *e* jelölést és ennek hangértékére vonatkozólag nem is mond semmit, jóllehet a Bécsi-kódexben a II. kéz az *é* helyett általában ezt a betűtípust használja. Ennek következtében azután pontatlansággal vádolja a Bécsi-kódex íróit és következetesség s pontosság szempontjából a Münchener-kódex másolójának nyújtja a pálmát, holott a beható vizsgálódás csakhamar meggyőz bennünket arról, hogy a Bécsi-kódex másolói sokkal pontosabban és következetesebben jelölik az *e*-féle hangok minőségét, mint a Münchener-kódex. Nagy hibája továbbá Dingfeldernek az, hogy nem veszi vizsgálat alá az összes *é* hangú szavakat és szóalakokat, hanem csak egyes példákat közöl a kódexek helyesírására vonatkozólag s ezekből vonja le megállapításait.

Dingfelder dolgozatának hiányait igyekszik pótolni Pütkösti Máriának 1913-ban (Bp.) megjelent „A Bécsi-kódex *e*-féle hangjainak helyesírása" és Barta Borbála M. Eszter „A Münchener-kódex *é* és *è* jelölései" (Bp. 1911) című dolgozata.

Pütkösti dolgozatával röviden végezhetünk. Megelégszik az irodalom és a különböző vélemények ismertetésével s az anyag összegyűjtésével. Meg sem próbálkozik a kódexben használatos betűtípusok hangértékének megállapításával. Nagy gonddal és lelkiismeretességgel gyűjti össze az anyagot, azonban oly szerencsétlen rendszerbe foglalja, hogy munkája e nehézkes és nehezen áttekinthető rendszere miatt csaknem használhatatlan. A kódex helyesírására vonatkozólag pedig megjegyzi, hogy „a Bécsi-kódexben található három kézírás közül egy sem teljesen következetes. (6. lap.)

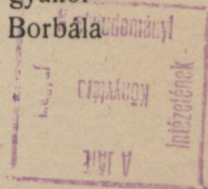
Sokkal több eredetiséget és az eddigi felfogással teljesen ellenkező megállapításokat találunk Barta Borbála M. Eszter dolgozatában. (A Müncheneri-kódex *e* és *è* jelölései.) Ismerteti a különböző *e*-féle betűtípusok eredetét s használatát s a különböző betűtípusok sokféleségéből arra következtet, hogy „az *e* betűknek már ez a változatos jelölési módja is bizonyítéka annak, hogy nyelvünk korábbi állapotában is voltak különböző *e*-féle hangjaink“ (9. lap).

Végigvizsgálva a kódexet és összegyűjtve az anyagot, iparkodik megállapítani a Müncheneri-kódexben használatos *e*-féle betűtípusok hangértékét. Nem fogadja el azt az általános véleményt, hogy az *e* betű az *ě* és *é* hangot, az *è* pedig az *e* és *ê* hangot jelöli. Szerinte ugyanis „A kódex egyszeri elolvasása is meggyőző arról, hogy a szövegnek igen sok *e*-féle hangú szava és alakja közül csak nagyon kevés fordul elő *e* betűvel, és hogy az *è* és *e* írásmód átlag véve egyforma arányban található, végül, hogy mind a három betű használata több-kevesebb következetességet, de egyzsersmind több-kevesebb ingadozást is mutat“.

Kutatásainak végső eredményét a következőkben foglalja össze: „Minthogy feltehető, hogy a kódexmásoló sok íráshibát is ejthetett és hogy a nyílt *e*-vel és zárt *ě*-vel való ejtés a XV. sz.-ban sem volt megállapodva, azt következtetem, hogy az író a pontozott *e* betűvel nem akarta a rövid zárt *ě*-t jelölni“ (31. lap), hanem „az *e* betűvel a kódexírók az *é*-t jelölték“ (32. lap). A jeltelen *e* hangértékét vizsgálva „arra az eredményre kell jutnunk, hogy az *ě* hangot az író a jelöletlen *e*-vel kívánta jelölni“ (33. lap); míg „az *è* mindig nyíltságot jelöl, még pedig tekintet nélkül az időmértékre“ (34. lap).

Amint látjuk, Jászay óta Barta Borbála az első, aki ha nem is egészen helyes, de legalább határozott feleletet ad mind a három betűtípus hangértékére vonatkozólag. Ami megállapításaink értékét illeti, meg kell jegyeznünk, hogy egy jelentős lépéssel vitte közelebb a problémát a végleges tisztázás felé. Míg ugyanis az eddigi kutatók szerint a jeltelen *e* egyaránt jelölhetett zárt vagy nyílt hangot, addig Barta Borbála szűkebb köre, még pedig zárt hang jelölésére korlátozta az *e* használatát.

Még Barta Borbála rendszerére vonatkozólag kell pár szót mondanunk. Ha Pütkösti rendszerére azt mondtam, hogy gyakorlati szempontból csaknem használhatatlan, akkor Barta Borbála

rendszerét még súlyosabb kritikával kell illetnem. Barta Borbála ugyanis minden alkalommal egy-egy szónak csak egy *e*-féle hangját jelöli a kódex szerint, a többi pedig nem, úgy, hogy ha valaki tudni akarja, hogy hogyan van írva a kódexben pl. a *feledhetetlen* szó, akkor 5 különböző csoportban kell utána kutatni.

Utolsónak szólt hozzá a kérdéshez Techert Géza (MNy. XXV, 185—87). A Mészöly-féle kiadás (Uj Nyelvemléktár I. Bp. 1916) alapján, mely pontosan követi a kódex eredeti helyesírását, iparkodik megállapítani a Bécsi-kódex háromféle *e* (*e*, *ē*, *ē̄*) betűjének hangértékét. Megállapításai a következők: „Az *ē* hangértéke nyilván rövid és hosszú nyílt *e* (tehát *ε* és *ē̄*)”. A jeltelen *e*-re vonatkozólag megfigyeli, hogy „a II. kéz ezt a betűt használja rendszerint ott is, ahol az első kéz pontozott *ē*-t ír, mégpedig bizonyára rövid és hosszú zárt *e* (*e* és *ē̄*) értékben”. Megfigyeli továbbá, hogy „az I. kéz a jelöletlen *e* mellett igen gyakran használja az *ē* jegyet is” és beható vizsgálat után „azt látjuk, hogy a két betű teljesen szabálytalanul váltakozik egymással”. Ezen megfigyelések alapján mondja ki aztán, hogy „nyilván mind a pontozott *ē*, mind a jelöletlen *e* állhatott rövid vagy hosszú zárt *e* helyén (*e* és *ē̄*)”. Adatokkal igazolja azután Barta Borbála állításának helytelen voltát, mely szerint a pontozott *ē* mindig csak zárt hosszú *ē*-t jelöl. Nem kerüli el a figyelmét az a jelenség sem, hogy az *ē* betű, mely általában a nyílt *e* jele, itt-ott *e* illetve *ē* betűvel váltakozik. Erre vonatkozólag a következőket mondja „ahol az *ē* betű *ē*-vel, illetőleg *e*-vel váltakozik, ott, ha nem íráshiba, ejtésbeli bizonytalanságot, illetőleg az írók közt fennforgó nyelvjárási különbséget kell feltennünk”.

A sokféle magyarázat közül kétségtelenül Techert felfogása a legvalószínűbb, különösen ha figyelembe vesszük Trócsányinak azon megállapítását (NyK. XXXVIII, 62), hogy a régi magyar nyelvben sem volt általános az *ē* és *e* hang megkülönböztetése, hanem csak egyes nyelvjárásokban volt meg, éppen úgy mint ma. Nemcsak a Bécsi-, hanem a Münchener-kódex is — jöllehet jelölés szempontjából nem olyan következetes, mint a Bécsi-kódex — igazolja Techert felfogásának helyességét s az általános közvélemény is ezt a magyarázatot fogadta el. Kimondhatjuk tehát Techerttel, hogy a tudomány mai álláspontja szerint a Bécsi- és Münchener-kódex *ē* betűje általában nyílt *e* (*ε* és *ē̄*) hangot jelöl, az *ē* és *e* betűje pedig zárt *e*-t (*ē* és *ē̄*), tekintet nélkül *e* hangok rövid vagy

hosszú voltára. Az általam összegyűjtött anyag is igazolja e fel-fogás helyességét.

Érdy- és Jordánszky-kódex.

E két kódexet is közösen kell tárgyalnunk, egyrészt mert valószínűleg ugyanazon helyen keletkezett mindkettő, másrészt pedig azért, mert az *e*-féle hangok jelölésére ugyanazon betűtípust használja. Az Érdy- és Jordánszky-kódex *e* jelölésének kérdése nem kevesebb vitára adott alkalmat, mint a Bécsi- és Müncheni-kódex jelölése. E két kódex ugyanis az *e*-féle hangok jelölésére két betűtípust használ: *e*-t és *ee*-t. Sokáig vita tárgya volt, hogy milyen hangokat akartak jelölni a kódexírók e kétféle jeggyel. Hosszú időn keresztül szinte általánosan elfogadott vélemény volt az, hogy a kódexírók a betűkettőzés által az illető hang hosszúságát akarták jelölni.

Ezt a felfogást vallja elsősorban Szigethy István „Az Érdy-kódex némely hangtani sajátosságai“-ról írott dolgozatában (NyK. XV, 55—73). Az Érdy-kódexnek csak kétbetűs magánhangzóival foglalkozik; ezek közül főleg az *ee*-vel és kutatásainak eredményét a következőkben foglalja össze: „Míg némely kódex a hangzók hosszúságát alig, vagy csak ritkán jelöli meg, az Érdy-kódex ezt meglehetősen következetességgel teljesíti azáltal, hogy a hosszú vocalisokat kettős betűvel írja“. Szerinte az *e*-féle hangok zárt vagy nyílt voltára a jelölésből egyáltalán nem következtethetünk. Természetesen sok olyan *e* hangot talál a kódexben kettős betűvel írva, mely a régi és mai magyar nyelvben röviden hangzik, ezeket aztán különbözőképen (etymológiával, hangsúllyal, nyúlással) igyekszik megmagyarázni, de maga is belátja, hogy kísérlete nem vezet sikerre. Őszintén bevallja, hogy „nem az a hibája ezen kísérletnek, hogy keveset tudott megfejtteni, hanem, hogy azt a keveset sem tudta kellő világosságba hozni“.

A Szigethy-féle álláspontot fogadja el Simonyi Zsigmond (A régi magyar nyelvemlékek olvasásáról. Nyr. IX, 4.) és Balassa József is. (A magyar magánhangzók története. NyK. XXIV, 257—369 és TMNy.) Mindketten fontosnak tartják e két kódexet, mivel következetesen jelölik a mgh.-k hosszúságát és oly szavakat is hosszú vocalissal jelölnek, melyekben a mgh. hosszúságának ma már semmi nyoma.

Nem fogadja el ezt a felfogást Imre Sándor (A magyar nyelv és nyelvtudomány rövid története). Lehetségesnek tartja, hogy az Érdy- és Jordánszky-kódexben jelölt hangokat itt röviden, ott hosszsan ejtik, de a kódex jelöléséből a hosszúságra nézve törvényszerűséget megállapítani nem lehet és szerinte a betűkettőzés e két kódexben semmit sem jelent.

Imre után mind többen és többen vonják kétségbe az Érdy- és Jordánszky-kódex hosszúságjelölésének pontosságát. Így Veinstein Heves Kornél a „Jordánszky- és Érdy-kódex“ című munkájában (Nyr. XXIII, 364). Szerinte „A szűkejtésű u. n. hosszú magánhangzók rendesen kettős betűvel vannak jelölve, de ezen kettős betűk nem kizárólag hosszú hangokat, sőt igen gyakran rövid széles ejtésű hangokat is, jelölnek“.

Veinstein után csakhamar Szinnyi József is kételkedését fejezi a betűkettőzés által való hosszúságjelölés iránt. „Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában?“ c. munkájában erre vonatkozólag így nyilatkozik: „Másfél évtized óta emlegetjük és dicsérjük e két kódexet következetes helyesírásáért, különösen azért, hogy a magánhangzók hosszúságát meglehetősen pontossággal jelölik és rávezetnek arra, hogy sok oly szót és nyelvtani alakot ejtettek akkor a még hosszú hangzóval, mely azóta megrövidült. Ez azonban egyike azon balhiedelmeknek, amilyenek időről-időre támadnak és agyból-agyba, könyvből-könyvbe vándorolnak, míg valaki akad, aki kiirtja őket. Az adatok pontos összeállításából az fog kiderülni, hogy a sokat emlegetett hosszúságjelölésbeli meglehetősen pontosság bizony igen fogyatékos és ingatag, mert nemcsak hogy számtalan esetben el van hanyagolva a hosszúság megjelölése, hanem arra is bárhány példa van, hogy hosszúnak van jelölve olyan hang, mely hosszú nem lehetett“. (Nyr. XXIV, 149—150.)

Szinnyi tehát nyelvtörténeti okokból kétségbevonja, hogy a kódexírók a betűkettőzés által a magánhangzók hosszúságát akarták volna jelölni, de hogy mit akartak hát jelölni a kétféle betűtípus használatával, arra nézve nem ad felvilágosítást.

Legközelebb jutott az igazsághoz Zolnay Gyula, aki a Jordánszky- és Érdy-kódex főnevezetességének azt tartja, hogy némely szavakban és szóalakokban megőrizték az eredeti hosszú magánhangzót. „E kettős magánhangzók közül azonban, úgymond, az *ee* nem látszik valamennyi esetben minden kétségen kívül hosszú *ê* vagy *é* hangzónak; nem lehetetlen, hogy — főképp némely szó-

tövekben — egyszerűen az élesebben megkülönböztethető s az *é*-hez ejtésben igen közel álló zárt *ĕ*-t akarja vele a kódexíró kifejezni. (Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig 211 l.)

A Szinnyei óhajtotta munkát, az adatok pontos összeállítását Suhajda Lajos végezte el. (Az Érdy- és Jordánszky-kódex két betűs magánhangzói. NyK. XXXI, 85—108, 202—2224). Dolgozatának bevezetésében ismerteti a kódex helyesírására vonatkozó véleményeket. Kimutatja tévedéseiket s miután sorra cáfolta őket, belekezd a kódex beható tanulmányozásába és felsorolja mindkét kódex összes *e* hangú szavait és alakjait. Ezen összeállítás után vonja le aztán eredményeit, melyek teljesen megdöntik azt a felfogást, hogy a kódexírók a betűkettőzés által a magánhangzók hosszúságát akarták jelölni, továbbá azt is, hogy a kétféle betűtípus használata semmit sem jelent.

„Semmiképpen sem fogadható el tehát, ugymond, a két kódex hangzóiról eddig uralkodó nézet, hanem tényleg arra kell gondolnunk, amiből a példák felsorolása alkalmával kiindultunk, hogy a hosszúságnál finomabb árnyalatot akar megkülönböztetni a kódexíró s hogy ez az árnyalat nem lehet más, mint az *e*-féle hangzó zártsága vagy nyíltsága. A *ee*-vel való írás jelöli a hosszú zárt *é* hangot, az egyszerű *e*-vel való írás pedig a nyelvjárásaink némelyikében ma is megtalálható hosszú nyílt *ê* hangot. A hosszú zárt és nyílt *e* hangzónak ezt a többeli eredeti különbségét megtaláljuk a névszóképzőkben és névragokban is, de már korántsem oly következetességgel jelölve, mint a szótövekben.“

A képzőkben és ragokban tapasztalható jelölésbeli ingadozás okának azt tartja, hogy „az író itt már nem érezte oly élenken a hangzó színezetét, mint a töben vagy a szóvégi *e*-ben, különösen akkor, mikor a képzőre rag is következett“. Végző következményként jelenti ki, hogy „az Érdy- és Jordánszky-kódex az *e* betű kettőzésével a hangzó zártságát jelölik, tekintet nélkül annak hosszú vagy rövid voltára, éppen úgy mint a Bécsi- és Müncheni-kódex“.

Legutóbb Mészöly Gedeon szólt hozzá az Érdy-kódex *é* jelöléséhez (FUF. XXI, 1—3, 56—73). Nem fogadja el Suhajdának azt a megállapítását, hogy az Érdy- és Jordánszky-kódex írói a betűkettőzéssel az *e* hang zárt voltát akarták jelölni. Adatokkal bizonyítja, hogy tövégi vagy intervocalis helyzetben levő kétségtelenül zárt rövid *ĕ* hang jelölésére a kódexírók nem *ee*-t, hanem *e*-t használnak. Ebből arra következtet, hogy a kódexírók a betű-

kettőzés által nem az *e* hang zárt vagy nyílt voltát, hanem az időmértéket akarták jelölni. Más kódexekre és nyelvemlékekre hivatkozva határozottan kijelenti, hogy a kódexírók a betűkettőzés által a magánhangzó hosszúságát jelölték s az *ee*-t a zárt hosszú *é* jelének tartja.

Mészölynek ez a magyarázata újra szőnyegre hozta az Érdy-és Jord.-kódex *é* jelölésének már megoldottnak vélt kérdését s újabb kutatásra van szükség, hogy véglegesen eldönthessük, vajjon az *e* hang színezetét vagy időmértéket akarták-e jelölni a kódexírók a betűkettőzés által.

Más kódexek.

A már fönnebb tárgyalt pontosabb helyesírású kódexeken kívül némi nyomait találjuk a *e*-féle hangok megkülönböztetésének más kódexekben is. Ezek közé tartozik a Tihanyi-kódex, melynek *e*-jelöléséről ismertetője, Kausch Mihály (A Tihanyi-kódex nyelvezete Bp.) a következőket mondja: „Kódexünk a hangzók hosszúságát igen ritkán jelöli és *e* jelölés az illető magánhangzó kettőzésével történik. Előfordul azonban kódexünkben néhány szó, melynek hangzója ugyanígy van írva, pedig ma nem ejtjük az illető hangot hosszan. Legtöbb példát az *ee*-re találunk, mellyel leginkább oly *e*-t jelöl kódexünk, mely ma *ë*-nek hangzik és annak hangozhatott kódexünk korában is. E korban ugyanis inkább érezték a nyílt *e* és zárt *ë* között levő különbséget mint ma; ezt látjuk a Bécsi- és Müncheni-kódexekben, melyek *e* két hangot a jelölésben megkülönböztetik, ezt látjuk a többi kódexekben is, melyek kódexünkhöz hasonlóan sokszor *ee* jelöléssel teszik meg a különbséget a nyílt *e* és a többi *e* hangok között. Kódexünk sem egyedül az *ë* jelölésére használja az *ee*-t, hanem a nyílt *e*-től eltérő hangok jelölésére. Téves volna tehát ezeket mind *é* hangnak olvasni. Hosszúaknak (*é*) tarthatjuk nagy valószínűséggel azokat, melyeket a mai népnyelv még hosszan ejt és azokat, melyeknek hosszúhangzós rokonai vannak“.

Kausch Mihály állításait a kódex adatai nem igazolják, mert a kódexíró csak nagyon ritkán és teljesen rendszertelenül használja az *ee* jelölést. Az ilyen adatok, mint: *ken* 'kín', *segetseg*, *keuan*, *teKent*, *zomel*, *kesert* (20—21. lap) stb. kétségtelenül ellentmondanak annak az állításnak, hogy a kódexíró a nyílt *e*-től eltérő hangok jelölésére a kettőzött *e*-t használta.

Éppen ilyen pontatlanul és következtetlenül jelöli az *e*-féle hangok különbségét a Székelyudvarhelyi-kódex is. E kódex első és második kéz írta része ugyanis Szabó Samu szerint (a Székelyudvarhelyi-kódex Bp. 1907) „sokban hasonlít a Bécsi-kódexhez pl. a zárt *ë* és *é* hangnak *é* jelében. De ezt a jelt a másoló már legtöbbször — Szabó szerint — elhagyta s viszont nem ritkán a nyílt *e* jelölésére is alkalmazta“. Szabó Samu állítását részben azok, amiket már a Bécsi- és Müncheneri-kódexekre vonatkozólag elmondtam, részben sajátmaga cáfolja meg. A Bécsi- és Müncheneri-kódexekben ugyanis a zárt *ë* és *é* jele nem *é* (lásd fennebb) s így ez a hasonlóság alapja természetesen nem lehet. Ezt az *é*-t továbbá a kódexíró már Szabó szerint sem igen használja és ha használja is, akkor sem kizárólag a zárt *e*-féle hangok jelölésére, hanem teljesen szabálytalanul és rendszer nélkül, amiből nyilvánvaló, hogy a kódexíró *e* betű használatával nem akart az *e*-féle hangok között különbséget tenni.

Az *e*-féle hangok közti különbség jelölésének némi nyomait láthatjuk továbbá az ú. n. *i*-zö kódexeinkben. E kódexek Pataky Erzsébet szerint (Az *i*-zö kódexek nyelvéről. Szeged, 1912.) a következők: Pozsonyi-, Teleky-, Lobkowitz- és a Döbrentey-kódex. Legkevésebbé *i*-zö a Pozsonyi- és Teleky-kódex, erősebben a Lobkowitz és legerősebben mutatja az *i*-zést a Döbrentey-kódex. E kódexek Pataky szerint a Felsőtisz környékéről és abból az időből valók, mikor a XVI. sz. előtti *é*, kezdődő zártabbaválása következtében, szórványosan *i*-vé lett. Mivel azonban az *é* > *i* hangváltozás a kódexek korában természetesen még nem fejeződött be, e kódexek adatai nem lehetnek döntő bizonyítékai az *é* zárt vagy nyílt voltának.

Többi kódexeink még kevésbé jelölik az *é* hangok közti különbséget.

XVI. századi nyomtatványok.

Befejezve azon kódexek ismertetését, melyek írásban különbséget tesznek az *e*-féle hangok között, áttérek azon XVI. sz.-i nyomtatványok ismertetésére, melyek az *e*-féle hangok minőségét pontosan és következetesen jelölik. Ebből a szempontból kétségtelenül legfontosabbak Sylvester és Heltai munkái, melyeket már Budenz is felhasznált fennebb ismertetett munkájában. De amint

alább látni fogjuk, vannak ezeken kívül még más nyomtatványok is, melyek több-kevesebb pontosággal és következetességgel jelölik az *e*-féle hangok közti különbséget.

Mielőtt részletesen foglalkoznánk az egyes nyomtatványokkal, előbb néhány általános és a XVI. sz.-i nyomtatványok vizsgálatánál okvetlenül szem előtt tartandó dologra szeretnék rámutatni. Először is arra, hogy a XVI. sz.-ban egységes helyesírásról beszélni nem lehet. Továbbá arra, hogy a XVI. sz.-i nyomtatványok nem a szerző helyesírását tükrözik vissza, hanem azét a nyomdáét, ahol megjelentek, mert „a XVI. sz.-i nyomdász nem ragaszkodott a kézirat (vagy nyomtatvány) helyesírásához, hanem mielőtt a szedéshez hozzákezdett, átjavította a saját helyesírási elvei szerint”. (Trócsányi NyK. XXXVIII, 61.) Ennek következtében megtörténhetett, hogy ugyanegy szerzőnek két munkája aszerint, hogy melyik nyomdában jelent meg, két különböző helyesírást mutat. Tehát valamely nyomtatvány helyesírása alapján a szerző helyesírására következtetnünk nem szabad.

A XVI. sz.-i nyomtatványokban az *e*-féle hangok jelölésére a következő betűtípusokat találjuk: *e*, *é*, *ê*, *ę*, *è*, *i*. E betűtípusokat a különböző nyomtatványok természetesen különböző *e* hang jelölésére használták, de a legtöbb nyomtatvány megegyezik abban, hogy az alsó nyelvallású hosszú *ê* hang jelölésére az alul farkas *ę* betűt használja. Hogy XVI. sz.-i nyomtatványaink nagy része és általában régi íróink, akik jelölték az *e*-féle hangok különbségét, az *ę*-t a nyílt hosszú *ê* jelölésére használták, azt Melich János bizonyította be (Az Orthographia Ungarica Bp. 1908).

Az *ę* betűtípust nálunk a humanista írók, elsősorban az erasmisták honosították meg. Eredete visszanyúlik az oklevelek korába. Legrégibb okleveleinkben és krónikáinkban ugyanis ott, ahol ma a latin szavakban *ae*-t írunk, *ę*-t találunk. Később ezt az *ę*-t egyszerű *e* váltja fel, de a humanista ill. erasmista írók újból felelevenítik az *ę* használatát. Hogy milyen *e* hangot jelöltek az erasmisták ezzel a betűtípussal, azt szintén Melich mutatta ki.

„A latin nyelvtudomány kimutatta, hogy a régi lat. *ai*, class *ae* már a Krisztus utáni II. század óta a népies kiejtésben (lingua rustica) nyílt *e* volt. Az összehasonlító nyelvtudomány aztán bebizonyította, hogy ennek egykor nyílt hosszú *ê*-nek kellett hangzania” (Orth. Ung. 9). Mivel pedig a magyar egyházi latin kiejtés minden valószínűség szerint a vulgaris latin kiejtésre vezetendő vissza,

továbbá, mivel a vulgaris latinban a vocalisok közt nem volt quantitativ, hanem qualitativ különbség, vagyis nem volt hosszú és rövid *e*, hanem volt nyílt *e* és zárt *ē*, és ezt írásban is feltüntették, *e* jelt használva a nyílt *e* és *e*-t használva a zárt *ē* jelölésére, azért nyilvánvaló, hogy ott, ahol régi íróink és XVI. sz.-i nyomtatványaink latin mintára *e* jelt használtak, nyílt hangot akartak jelölni.

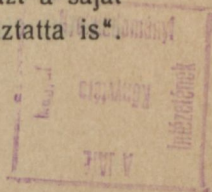
Ugyanerre az okra, t. i. arra, hogy a vulgaris és az ebből fejlődött egyházi latinban nem a magánhangzók quantitativ, hanem qualitativ különbségét jelölték, vezeti vissza Melich azt a jelenséget is, hogy pontosabb helyesírású kódexeink is (Bécsi-, Münchener-, Erdy-, Jordánszky-kódex) az *e* hangoknak nem hosszúságát, hanem nyílt vagy zárt voltát jelölik.

Nálunk, mint már említettem, az erasmista írók elevenítik fel az *e* használatát, elsősorban Komjáthy és Sylvester, de legkövetkezetesebb alkalmazója a XVI. sz.-ban Heltai Gáspár.

A XVI. sz.-i nyomtatványokat az *e* jelölése szempontjából először Budenz veszi vizsgálat alá. Első munkájában csak Heltai és Sylvester munkáival foglalkozik (M. Nyelvészet V.), majd pedig a Váradí disputáció 1870.-i kiadásával kapcsolatban ismerteti ennek *e* jelölését. (Nyr. I. 30.) Megrója a kiadókat, amiért kiadásukban nem követik pontosan a mű eredeti helyesírását, mely különösen az *e*-féle hangokra nézve igen fontos. „A Váradí disputáció írásmódja ugyanis az *e* mellett még alul farkas *e*-t is mutat föl“, de ezt a betűtipust a kiadók nyomdai okokból mellőzték. Pótolják azonban némileg a hiányt, mert az előszóban felsorolják azokat a szavakat és szóalakokat, amelyekben az eredeti szövegben *e* van.

E nyomtatvány, jóllehet nem jelöli következetesen az *e*-féle hangok különbségét, újabb bizonyíték a mellett, hogy az *ē* használata a XVI. sz.-ban még általános volt, mert mint Budenz mondja, „az *ē*-nek használata *e* mellett nem csupán typographikus vagy helyesírási szeszély, minthogy nem is váltakozik tetszés szerint *e*-vel ugyanazon egy szóban; sőt ellenkezőleg érdekes bizonyítékkául szolgál egy régebben (még a XVI. sz.-ban) megvolt *e*-től (azaz hosszú *e*-től) különböző hosszú *ē*-nek, melynek hangzása nem lehetett más mint ugyancsak *ee*, azaz hosszú *ā*“.

Budenz szerint Heltai volt az első „ki is mint látszik a megkülönböztetett *e* és *ē* jelölést legelőször hozta be, s azt a saját kolozsvári nyomdájában készülő nyomatokban alkalmaztatta is“.

Budenznek ezt az állítását a későbbi kutatás megdöntötte, mert, mint már említettem, Melich kétségtelenül bebizonyította, hogy az *ę* jegy már régen ismeretes volt Heltai előtt is és nálunk az erasmista írók honosították meg. (Orth. Ung.) Még ma is fennáll azonban Budenznek az a megfigyelése, hogy Heltai után „használták ugyan még az *ê*-t (*ę*-t), de az *ê*-vel összezavarva“, minek okát Budenz abban látja, hogy a kétféle *e*-nek megkülönböztetett ejtését elhanyagolták.

A következő XVI. sz.-i nyomtatvány, mely különbséget tesz az *e*-féle hangok között Dévai Biró Mátyás Orthographia Ungarica-ja, melyben az *e*-féle hangokra vonatkozólag a következőket olvashatjuk: „*e, ę* en nec micor megvonitua vaçon az also fele, accor iol meg kell vonni mintha kettős volna, mint itt *ęles kęs*. Egebcor nem kell megvonni mint itt *eleuen ember* . . . *é*. effelett az kis vonitás *i* helett vaçon, íg kell mondani *ęep* (sajtóhiba *ęép* helyett, Melich) *lépes méz*“. Melich foglalkozott Dévai e munkájával (Az Orth. Ung. és a magyar helyesírás Bp. 1908). Megállapítja, hogy az *ę* Dévainál a nyílt *ê* jele és összegyűjti azokat az adatokat, melyekben ezt a betűtípust találjuk. Foglalkozik továbbá az *ę* történetével s kimutatja, mint már fõnnebb ísmerttettem, hogy latin eredetű és nálunk az erasmista írók honosították meg.

Dévai műve, jóllehet nem jelöli következetesen az *e*-féle hangok minőségét, mégis fontos adatokkal szolgál arra nézve, hogy a nyílt *ê* a XVI. sz.-ban mely szavakban és milyen mértékben volt használatos.

Az eddig ismertetett és hiányos jelölésű XVI. sz.-i nyomtatványokon kívül természetesen vannak e századból olyan nyomtatványaink is, melyek következetesen és pontosan jelölik az *e*-féle hangok különbségét. Hogy melyek ezek a XVI. sz.-i nyomtatványok és milyen mértékben jelölik az *e*-féle hangok minőségét, arranézve legpontosabb feleletet ad Trócsányi Zoltán, aki átvizsgálta a XVI. sz. összes nyomtatványait és kutatásainak eredményét „A XVI. sz.-beli nyomtatványok *e* jelölései“ c. dolgozatában tette közzé (NyK. XXXVIII, 1—62).

Kimutatja, hogy a XVI. sz.-ban, mint már említettem, egységes helyesírásról beszélni nem lehet, továbbá, hogy a nyomtatványok nem a szerző, hanem a nyomdák helyesírását tükrözik vissza. A XVI. sz.-i nyomtatványokban használt betűtípusok hangértékét vizsgálva megcáfolja azt a Budenz óta általánosan elfogadott

véleményt, hogy az *ε* minden XVI. sz.-i nyomtatványban a nyílt hosszú *ē* jele. Különösen nem áll ez Sylvester munkáira, melyekben az *ε* éppen ellenkezőleg nem nyílt, hanem zárt hangot jelöl: *é*-t. Megállapítja továbbá, hogy a XVI. sz. nyomtatványai közül aránylag csak kevés tesz különbséget az *e*-féle hangok közt jelölésben. Mivel pedig a XVI. sz.-ban inkább nyomdák, mint egyes írók helyesírásáról beszélhetünk, megállapítja, hogy legpontosabban jelölik az *e* hangok zárt, vagy nyílt voltát azok a nyomtatványok, amelyek a Heltai-féle nyomdából kerültek ki még Heltai életében, vagyis Heltai munkái, Verböczy Decretuma és Valkai Cronicája. Következésképpen jelölik még Sylvester munkái és Melius munkái közül a Herbárium és Jób könyve.

Látjuk tehát, hogy a XVI. század nyomtatványai közül azok, melyek pontosan és következetesen jelölik az *e*-féle hangok közti különbséget, csekély kivétellel a Heltai-féle nyomdából és még Heltai életében kerültek ki. A Heltainé idejében megjelent munkák már kevésbbé pontosan jelölik az *e*-féle hangok minőségét, az ifj. Heltai nyomdájában megjelentekben pedig már nyoma sincs az *e*-k megkülönböztetésének. Minthogy továbbá minden valószínűség szerint a nyomda korrektora maga Heltai volt, mindezekből Trócsányi arra következtet, hogy a Heltai-féle nyomdában megjelent művek Heltai helyesírási elveit tükrözik vissza. A XVI. sz. többi nyomdájából kikerült művek, vagy nem is használnak különböző betűtípusokat, vagy ha használnak is (mint Hoffhalter Raffael és Huszár Gál váradi nyomdája), használatukban nincs következetesség.

Ebből Trócsányi arra következtet, hogy „a XVI. sz.-i magyar nyelvben sem volt általános a kétféle hosszú *e* hang; egyes nyelvjárásokban élt csupán, éppen úgy, mint ma. Mégis abból, hogy a legtöbb XVI. sz.-i nyomtatványban előfordul az *ε* jel, talán azt szabad következtetnünk, hogy a nyílt hosszú *ē* általánosabb volt mint manapság. Hogy pedig oly sok nyomtatvány közül oly kevésben találunk következetes *e* jelölést, azt talán úgy magyarázhatjuk, hogy amelyekben következtelen, azokban a megkülönböztetés irodalmi (nyomdai) hatás.”

A XVI. sz.-i nyomtatványok fontosabb *e*-féle betűtípusainak hangértékére vonatkozólag a következők Trócsányi megállapításai:

- a) *e*: általában nyílt rövid *e*.
- b) *ε*: Sylvesternél zárt hosszú *é*.

Heltainál nyílt hosszú *ê*.

ê: Sylvesternél a nyílt hosszú *ê* jele.

Melius Job.-ban ritkán és következetlenül.

é: általában a zárt hosszú *é* jele.

(A többi betűtípusok: *è, ë, ê* és *ee* egyrészt nagyon ritkák, másrészt pedig az *e* zárt vagy nyílt voltára nézve nem adnak semmiféle felvilágosítást.)

Budenznek Trócsányi által is megerősített azon véleményét, hogy Heltai az *ę* jeggyel a hosszú nyílt *ê*-t akarta jelölni a magyar nyelvészek általában elfogadták.

Sylvester *ę*-jének hangértékére nézve azonban csakhamar megváltozott Trócsányi véleménye (MNy. V, 345—49). Feltűnik neki, hogy bár Sylvester nyelve erősen *i*-zű, mégis egyes esetekben a zárt *é* helyett nem használ *i*-t, hanem *ę*-t. Ezek az esetek pedig a következők „a tárgyas ragozású ind. praet. egyes sz. 3. sz. (*tevé*), többes 3. sz. (*tevék*), felt. mód egyes sz. 3. sz. (*tenné*), többes 3. sz. (*tennék*), ikes igék praeteritumának egyes sz. 3. sz. (*esküvék*), többes sz. 3. sz. (*esküvének*), lativusi *é* (*felé*), birtokképző *é* (*apámé*): és és még töszavak“.

Annak okát, hogy Sylvester ezekben az esetekben nem *i*-t hanem *ę*-t használ, abban látja, hogy mind ezen esetekben a zárt *é* (az és kivételével) diphtongusos eredetre vezethető vissza és *ěj* > *é* hangváltozás eredménye. Külön-külön bizonyítja be az *é* diphtongikus eredetét és arra a megállapodásra jut, hogy mivel Sylvester nyelvjárásában minden *é* *i*-vé lett, ezekben az esetekben azért nem lett az *é*-ből *i*, mert Sylvester korában még nem történt meg az *ěj* > *é* hangváltozás, vagyis, hogy Sylvesternél az *ę* *ěj* (o: *ěj*) diphtongust jelöl.

Trócsányinak a Sylvester *ę*-jének hangértékére vonatkozó ezen újabb felfogását elfogadta Szinnyei is és a fentemlített igealakok magyarázásánál döntő bizonyítékként hivatkozik a Sylvester-féle *ę* jelölésre, annak igazolásául, hogy mindezen idő ill. módjel után meg van őrizve a harmadik személy ragjának legősibb *i* alakja. (MNy. XI, 5.)

Horger Szinnyeinek ezt a felfogását megcáfolta ugyan (Magyar igeragozás története, 80), de nem zárta ki annak lehetőségét, hogy Sylvester *ę*-je diphtongust jelöl, bár hozzátette, hogy ez a diphtongus „csak az *é* diphtongizálódásának lehet az eredménye (*é* > *ěj* vagy talán *ěj*). (u. o.)

Alább ki fogom mutatni, hogy Sylvester *ę*-je sem *é*-t meg-

előző diphtongust nem jelöl, mint Trócsányi és Szinnyei gondolta, sem pedig *é*-ből fejlődött, mint ahogyan Horger lehetőknek tartja.

A Heltai *ę*-jének hangértékére vonatkozólag kifejtett véleménye mellett sem tartott ki sokáig Trócsányi. Horger ugyanis „Budenz emlékezete“ című cikkében annak a sejtésének adott kifejezést, hogy Heltai a *kéz*, *tél*-féle szavaknak alulfarkas *ę* betűjével nem a nyílt hosszú *ê* hangot akarta jelölni, hanem az *ő* székely nyelv-járásának *ēī* diphtongusát (MNy. IV, 194).

Horgernek ezen sejtését utóbb Trócsányi is elfogadta. A MNy. X. kötetében újra foglalkozik Heltai *ę*-jével (Heltai nyelvének néhány megoldatlan kérdése, 212. lap) és feladva előbbi álláspontját iparkodik több adattal és érvel alátámasztani Horger sejtését. Feltűnőnek találja, hogy a nyílt *ê*-nek *ę*-vel való jelölése Dévai Orth. Ung.-ján kívül éppen Heltai munkáiban a legkövetkezetesebb. Különösnek találja, hogy ez a német anyanyelvű író, aki csak később tanult meg magyarul, oly pontosan tud különbséget tenni az *é* és *ê* között, melyeket „csak kis nyíltsági fok választ el egymástól“. Ezért inkább hajlandó elfogadni Horger nézetét, hogy Heltai az *ę*-vel az *ēī* diphtongust akarta jelölni, melyet sokkal könnyebben meg tudott különböztetni az *é*-től.

Igazolni próbálja ezt a feltevést Sylvester *ę*-jével és az *ę* eredetével. Sylvester *ę*-jét, mint már említettem, *ēī* diphtongusnak tartja. Heltai *ę*-jére vonatkozólag pedig így okoskodik: „Ezt a föltevést (t. i. hogy *ę* = *ēī*) megerősíti a következő két tény is. Sylvesternél az *ę* oly esetekben fordul elő, hol Heltai nyomtatványaiában *é*-t találunk; az *é* birtokképzőben, a birtokos névmások második szótagjában, a praeteritum és föltételes mód egyes és többesszámú 3-ik személyében, az ikes igék praeteritumának és föltételes módjának egyes számú harmadik személyében, a lativusi *-é*, *-vé*-ben és az *és*, *még* szavakban (l. NyK. XXXVIII, 52. lap).

Az igék praeteritumának és föltételes módjának egyesszámi 3. személye Sylvesternél *kőuetę*, Sylv. UT. I. 6, 12., *kőuetęk* I. 12 a, *itilnę* I. 22 a, *elvesztenęk* I. 52 a, *meg ehezęk* I. 5 a, *elczudálkozněk* I. 11 a. Ezeknek teljesebb alakjuk: *követėje*, *követėjek*, *itilněje*, *elvesztenėje* stb., mint a hogy még Heltainál is előfordulnak, *támasztatnéiek* stb.-féle adatok (Helt: Vigk. H. 5 a.). Itt a fejlődés nyilván úgy történt, hogy a *támasztatnéiek* stb.-ből lett *támasztatněik*, s ezt az alakot írta Sylvester *támasztatnęk*, *elvesztenęk* stb.-

nek. Az ϵ hangértéke tehát Heltainál is az, ami Sylvesternél: \bar{e}_i “ (MNY. X, 212).

Trócsányinak ezt az okoskodását egyáltalán nem értem. Maga elismeri, hogy Sylv. azokon a helyeken használ ϵ -t, ahol Heltainál \bar{e} -t (nem pedig ϵ -t!) találunk. Nem értem tehát, hogy hogyan lehet ebből azt következtetni, hogy a Sylv.-féle ϵ hangértéke ugyanaz mint a Heltai-féle ϵ hangértéke. De lássuk tovább ezt az okoskodást.

A másik érv az ϵ eredete. Elfogadja részben Melich véleményét (Orth. Ung.), hogy az *ai*-ből való *ae* helyén használták a latinban és hogy ennek a vulgaris latinban \bar{e} -nek kellett hangzania, „a magyarban azonban az ϵ betű Sylv.-nél semmiesetre sem jelenthet nyílt hosszú \bar{e} -t, mert olyan esetekben fordul elő, hol vagy diphtongust, \bar{e}_i -t, vagy zárt hosszú \bar{e} -t várunk“. Elismeri, hogy Dévainál jelölhet hosszú \bar{e} -t, de Heltainál, aki Erdélyben tanult magyarul, ahol a nyílt hosszú \bar{e} helyett ma is sok esetben \bar{e}_i -t ejtenek és ez az ejtés a XVI.—XVII. sz.-ban valószínűleg még gyakoribb volt, inkább valószínű, hogy ugyanannak a diphtongusnak a jele, mint Sylvesternél, vagyis az \bar{e}_i -nek.

Trócsányinak ez az újabb magyarázata nem valami szerencsés. Közös nevezőre akarja hozni a Sylv.- és Heltai-féle ϵ -t, azonban nem nagy sikerrel. Érvei nem tudnak bennünket meggyőzni felfogásának helyességéről. Lássuk ezeket az érveket egyenként. „Az \bar{e}_i diphtongusnak és az \bar{e} -nek megkülönböztetése könnyebb feladat“, mint az \bar{e} és \bar{e} megkülönböztetése, „melyek csak a nyíltsági fok kis eltérésében különböznek egymástól“. Hogyan? Az \bar{e}_i és \bar{e} közt nagyobb az akusztikai különbség, mint az \bar{e} és \bar{e} között? Hiszen az \bar{e} középső, az \bar{e} pedig alsó nyelvallású, vagyis *egy teljes foknyi különbség van köztük*; az \bar{e}_i , diphtongus teljes nyomatékú része pedig éppen annyira középső nyelvallású, mint az \bar{e} . A megkülönböztetés könnyebbsége tehát nem érv a mellett, hogy Heltai az ϵ -vel \bar{e}_i -t akart jelölni és nem pedig \bar{e} -t, mert az idegen ajkú Heltai minden bizonnyal érezte annyira az \bar{e} és \bar{e} közötti akusztikai különbséget, mint az \bar{e} és \bar{e}_i közöttit.

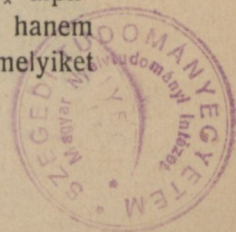
A második érv az, hogy Sylv. is olyan \bar{e} -k jelölésére használja az ϵ -t, melyek diphtongikus eredetűek. Abban igaza van Trócsányinak, hogy ezek a kérdéses \bar{e} -k valóban diphtongikus eredetűek, (kivéve az \bar{e} -t), de Sylv. idejében már nyoma sem volt ezekben a diphtongusoknak. Hogy ez valóban így van, azt maga

Sylv. igazolja. Sylv. ismeri korának diphtongusait és munkájában jelöli is őket, csak hogy nem ϵ -vel. Nyelvtanában ugyanis a következőket olvashatjuk a magyar diphtongusokra vonatkozólag: „Diphtongus graece, geminus sonus latine, qui maxime apparet in his duabus diphtongis: *au* et *eu*“ (Corp. Gramm. 8). Sylv. tehát ismert két diphtongust, *au*-t és *eu*-t, de nem ismer $\bar{e}i$ -t, és ennek következtében nem is jelölheti munkáiban. Vagy csak nem akarja azt mondani Trócsányi, hogy Sylv. tudta, hogy ezen ϵ helyén egykor diphtongus volt és tudatosan ezért alkalmazza ezek jelölésére az ϵ -t? Tehát Sylv. az ϵ betűvel nem jelölt diphtongust és nem is jelölhetett, mert azok az ϵ -k, melyek jelölésére ezt a jelet használja, mint már említettem, Sylv. korában nem voltak diphtongusok.

Nem sokkal többet ér Trócsányinak következő érve sem, mely az ϵ eredetére van alapozva. Már Melich kimutatta, hogy ezt a betűt a XI. és XII. sz.-ban kezdték használni a latin *ae* jelölésére. Kétségtelen, hogy ez eredetileg diphtongusnak hangzott, a latin nyelvtudomány azonban bebizonyította (Melich, Orth. Ung.; Huszti, Egyet. előadások), hogy a Kr. u. II. sz.-tól kezdve ϵ -nek ill. \bar{e} -nek hangzott. Ebben a hangértékben használták a középkori humanista írók is. A magyar erasmista írók kétségtelenül ezektől vették át, és minden valószínűséggel hihetjük, hogy ugyanolyan hang jelölésére használták, mint amilyen jelölésére szolgál a latinban.

Semmi okunk sincs föltenni, hogy amikor a nyílt \bar{e} hang megvan a latinban és megvan a magyarban, de a magyarban ennek külön jele még nincs, s amikor a latinból átvészik e hang jelölésére szolgáló betűtipust azért, hogy az e -féle hangok közti különbséget jelöljék, akkor ezt a jegyet nem a latinnal teljesen egyező nyílt \bar{e} jelölésére, hanem egy, a latinban meg sem létező diphtongus jelölésére használják.

Annak bizonyításául, hogy Heltai az ϵ -vel $\bar{e}i$ diphtongust akart jelölni, arra hivatkozik Trócsányi, hogy Heltai Erdélyben tanult magyarul „hol a nyílt hosszú \bar{e} helyett ma is sok esetben $\bar{e}i$ -t ejtenek“, és valószínűnek tartja, hogy a XVI. sz.-ban „a székely nyelvterületen a diphtongus és zárt hosszú \bar{e} közötti különbség is bizonyára következetesebb volt“. Trócsányi tehát a mai hangállapotból indul ki. Igaza van abban, hogy vannak egyes székely nyelvjárások, melyekben az egykori nyílt \bar{e} helyén ma $\bar{e}i$ diphtongust ejtenek (ez azonban nem közvetlenül \bar{e} -ből lett, hanem $\bar{e} > \epsilon > \bar{e}i$), de kérdés, hogy a székely nyelvjárások közül melyiket

beszélte Heltai? Bizonyításra szorul továbbá az is, hogy a nyílt hosszú *ê* már a XVI. sz.-ban diphtongizálódott és ha diphtongizálódott, mivel bizonyítható, hogy *ēi* lett belőle? Hiszen a magyar diphtongusok, különösen pedig a székely diphtongusok kérdése egyike még ma is a magyar hangtörténet legzavarosabb és legkevésbé tisztázott kérdéseinek.

Trócsányi érvei tehát, amint látjuk, vagy egyáltalán nem bizonyítanak semmit, vagy ha bizonyítanak is, éppen az ellenkezőjét annak, amit ő akar, t. i. azt, hogy Heltai *e*-je nem diphtongust, hanem nyílt *ê*-t jelöl.

Maradjunk meg tehát Melich és Trócsányi előbbi felfogásánál és fogadjuk el, hogy Heltai *e*-je a nyílt *ê* jele.

Ami pedig Sylv. *e*-jét illeti, arranézve biztosat mondani nem tudunk. Kétségtelen, hogy diphtongust és nyílt *ê*-t nem jelöl. Valószínűnek tartom, hogy mivel az *é* > *i* hangváltozás Sylv. idejében még nem ment végbe minden esetben, Sylv. azon zárt *é*-k jelölésére használta az *e* jegyet, melyekben még nem történt meg az *é* > *i* változás. Feltételezem ugyanis, hogy Sylv. az erasmista írókból ismerte az *e* jegyet, de mivel a nyílt *ê* jelölésére ő már felhasznált egy betűtipust (*ê*-t) és mivel *ê* betűt egyáltalán nem használ írásában, ezt az *e* jegyet felhasználta azon *é* hangok jelölésére, melyekben az ő nyj.-ában akkor még nem ment végbe a zártabbá válás. Hogy miért nem történt meg ezekben az igealakokban az *é* > *i* hangváltozás, annak okát abban látom, hogy az *é* suffixumi funkciója mindezen esetekben erősen érezhető volt. Az *és* és *még* főszavakban viszont megtörtént ugyan az *é* > *i* hangváltozás (*és* > *is*; *még* > *míg*), azonban a régi *é* és az újabb *i* hangú alakok között jelentésmegoszlás támadt és ezért nem szorította ki az újabb *i* hangú alak a régebbi *é* hangúakat.

A Trócsányi ismertette XVI. sz.-beli nyomtatványokon kívül vannak még e századnak más nyomtatványai is, melyek ha nem is teljes pontossággal, de több-kevesebb következetességgel jelölik az *e*-féle hangok különbözőségét.

Ezek közül első helyen kell foglalkoznom Komjáthi Benedek Szent Pál leveleinek fordításával. A Nyr. XVIII. kötetében foglalkozik Jacobi Gyula a fordítás hangtanával és megemlíti, hogy „néha írásbelileg is különbség van téve a hosszú nyílt és zárt *ê*, *e* között és az előbbinek megjelölésére az *e* alatt kis vonalacska áll (*ê*)”. Jacobitól kezdve Melich, Suhajda, Trócsányi, Simonyi is em-

legetik, hogy Komjáthi e fordításában jelölve van, ha nem is teljes következetességgel az *e*-féle hangok minősége, de alapos vizsgálat alá még senki sem vette, hogy mely szavakban és szóalakokban használ Komjáthy *ē*-t.

Gerhauser Albert is fedezett fel egy XVI. sz.-i nyomtatványt (MNy. XIII, 290), melyben jelölve van (részben) az *e*-féle hangok minősége. Szegedi Lőrinc Theophánia c. drámája ez, mely, mint Gerhauser mondja, következetesen jelöli „a kétféle hosszú *é*-t; következetesen t. i. annyiban, hogy néhány szóban az előforduló alakok túlnyomó részében megkülönböztető mellékjeleket alkalmaz”. Tehát nem minden szóban jelöli az *é* zártságát vagy nyíltságát, minek oka Gerhauser szerint az, hogy a debreceni nyomda ebben az időben nagyon lehangyatlott (Komlós Aladár alatt) és nem volt elég betű az *e*-féle hangok különbségének jelölésére. Betűhiány miatt tehát a nyomdász csak ott jelölte az *e* minőségét, „ahol ezt igen fontosnak tartotta, másutt pedig megelégedett mellékjel nélküli betűkkel”. Négyféle mellékjeles betűtipust találunk a Theophániában, úgymint: *é è ê ē*. „Az első három minden rendszer nélkül az *e* zártságát és hosszúságát jelöli” míg az *ē* a hosszú nyílt *ē* jele.

Sajnálhatjuk, hogy az *e*-féle hangok minősége a Theophániában nyomdai okokból nincs következetesen minden esetben jelölve, de így is méltán sorolhatjuk a már fönnebb tárgyalt XVI. sz.-i nyomtatványok közé, mint a XVI. sz.-i hangállapot újabb bizonyítékát.

Régi nyelvtaníróink.

Attérve annak vizsgálatára, hogy vajjon régi nyelvtaníróink ismerik-e a mai *é* hangok kétféle eredetét, meglepődve tapasztaljuk, hogy aránylag igen kevesen tesznek róla említést. A már tárgyalt Dévai-féle Orth. Ung.-on kívül ugyanis csak Geleji Katona István-nál találunk róla említést. Geleji sem jelöli nyelvtanában, csak megemlíti az *e*-féle hangok különbségét. „Az accentusok között is felette szükséges volna az acutusokat a gravisoktól főképpen, mint írja, az *e* vocalis felett megkülönböztetni; mert a’nak a Magyar nyelvben, mint szintén a’ Görögben nagy ususa vagy on, mint sokak helyett ezekből a szotkákából megtetszik: *ég*, ardet, *ég*, coelum; *él*, vivit, *él*, acies; *fél*, metuit, *fél*, medius; *ér*, valet, *ér*, vena etc. Melyeket magam sem distingválhattam, nem lévén gravisos *e*-k, hanem csak acutusokkal kellett mindeniket signálnom.” (Corp. Gramm. 304.)

A Toldy-féle Corpus Gramm.-ban találjuk Csepregi Turkovics Mihály levelét, melyben szintén említést találunk az *e*-féle hangok különbözőségéről. „Az *e* betűnek szinte három hangzása vagyon, mint *e* szókból (megérzés, megértés, megtérés) kitetszik: Az első rövid *e* csak magán lehet, a másik hosszú *é* accentus gravissal, a harmadik vékony *ê* accutussal különböztetnek meg“. (706.)

Szily Kálmán a MNy. XIV, 176. lapján hosszasan bizonyítja, hogy ez a levél tulajdonképpen nem Csepregi Turkovics Mihálytól ered, hanem Mikolai Hegedűs János írta és Szily szerint ő az első, aki világosan kifejti a kétféle *é* (zárt *é* és nyílt *ê*) közti különbséget.

Melich szerint (MNy. XIV, 80) már Baróti Szabó Dávid is említést tesz a kétféle hosszú *é*-ről „Észrevehetni azt is mellesleg, hogy *e* magánhangzót: *e* négyféleképpen is ejti ki a Magyar. Példa *er* (vena), *ér* (tangit), *légy* (musca), *légy* (fias), *vesz* (accipit), *vesz* (perit). Az írásban is azért nem volna-e jó, ezen megkülönböztetés: *ér* (vena) *ër* (tangit), *hegy*, *jegy*, *légy*, *lëgy*; *vész*, *vesz* ?“

Barótinak ebből a megjegyzéséből nyilvánvaló, hogy az *e*-féle hangok közti különbségről tudomása volt. De pontosan nem tudjuk megállapítani, hogy azt akarja-e kifejezni, hogy az *ér* (vena) és *ër* (tangit) közt *ejtésbeli* különbség van, vagy pedig csak azt a megfigyelését akarja kifejezésre juttatni, hogy az egyik *é*-ből *í* lesz, a másiktól meg nem. A magam részéről ez utóbbit tartom valószínűnek, még pedig azért, mert tudván, hogy Baróti ismerte és foglalkozott a magyar nyelvjárásokkal, joggal feltehetjük tehát, hogy felkeltette figyelmét a magyar nyelvterületnek jelentős részén divatozó *í*-zés és megfigyelhette, hogy mely szavakban ejtenek a köznyelvi *é* helyett *i*-t.

Nyelvjárások.

Végigvizsgálva azokat a nyelvemlékeket és XVI. sz.-i nyomtatványokat, melyek jelölik az *e*-féle hangok közti különbséget, néhány szót kell még szólnunk arról, hogy mi lett a sorsa e ketősségnek a fejlődés további menetén.

Amint láttuk, szinte a fgr. közösség korától kezdve, a nyelvemlékek korán keresztül egészen a XVI. sz.-ig az *e*-féle hangok közötti különbség abban állott, hogy egyes szavakban és szóalakokban alsó nyelvallású *e* ~ *ê*-t, másokban pedig középső nyelvallású *ë*-t ill. *é*-t találunk. A XVI. sz. folyamán azonban megvál-

tozik a helyzet. Az eredetileg középső nyelvállású hosszú *é* e század folyamán a magyar nyelvterület nagyrészen egy fokkal zártabbá válik és *i*-vé lesz (Horger MNyj. 54). E zártabbá válás azonban nem terjedt ki az egész magyar nyelvterületre, hanem csak egyes nyelvjárásokra szorítkozott, és ezekben sem vált mindenütt kivétel nélküli hangtörvénnyé. Hogy a magyar nyelvterületnek mely részén és milyen mértékben történt meg ez az *é > i* változás, azt Für István mutatta ki (Az *i*-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban. Szeged, 1930).

E hangváltozás befejezte után az alsó nyelvállású hosszú *ê* is egy fokkal zártabb *é*-vé lett. Az *ê > é* hangváltozás azonban sokkal általánosabb, nagyobb nyelvterületre kiterjedő volt és a köznyelvben kivétel nélküli hangtörvénnyé lett. E hangváltozás következtében természetesen a köznyelvben kiegyenlítődés történt, minek következtében ma a XVI. sz. előtti *ê* éppen úgy *é*-nek hangzik, mint a XVI. sz. előtti *é*. (Horger MNyj. 59.)

Az *ê > é* hangváltozás következtében beállott kiegyenlítődés azonban csak a köznyelvben történt meg. Nyelvjárásaink legtöbbjében továbbra is kettősség észlelhető az *e*-féle hangok fejlődésében. Másképpen fejlődött ugyanis a legtöbb nyelvjárásban a XVI. sz. előtti *ê*, mint azon *é*, melynek helyén már a XVI. sz. előtt is zárt *é* állott.

Nyelvjárásaink közül első helyen kell foglalkoznunk az u. n. *i*-ző nyelvjárással. E nyelvjárásban, mint már említettem, a XVI. sz. előtti *é* helyén ma *i*-t találunk, a XVI. sz. előtti *ê* helyén pedig *é*-t. (A nyelvjárasterület kiterjedésére és az *i*-zés mértékére lásd Für idézett munkáját).

Az *i*-ző nyelvjáráson kívül legpontosabban tükrözik vissza az *e*-féle hangok eredeti kettősségét a halmágyi, répcavidéki, székely és palóc nyelvjárások. Nyelvjárásaink legtöbbjében azonban egyrészt a köznyelv, másrészt az analógia kiegyenlítő hatása következtében eltűnt az *e*-féle hangok pontos megkülönböztetése, úgyhogy már csak halvány és bizonytalan nyomait találjuk az egykori kétféleségnek. (l. Horger MNyj.)

II. RÉSZ.

A) XVI. sz. előtti é.

a) Szavakban.

Acél*, akadémia, alél, aréna, ágyék, álmélkodik, árgyélus, árnyék, babér, bajonét, bandérium, belénd ~ belén, beléndes, Berény hn., beszéd, beszél, bég 'princeps, nobilis Turcicus', béke, béklyó, békó, bélyeg, béna, bér, bérc, bérnál, blankéta, bohém, borbély, bordély, buborék, butélia, Cögléd hn., cédrus, cég, cékla, cél, cérna, cötkény, csalamádé, csekély, csenevész, cserkész, cserény, csetapaté, csép, Csépa hn., csiricsaré, csóré, csöcselék, denevér, derék, déd, dédelget, dékán, dél, dél 'Süd', délceg, délibáb, dénár, Dénes szn., dévaj, Dévény hn., diadém, dícsér, diéta, dorbézol, ebéd, edény, egész, egzecéroz, eklézsia, Elemér szn., emészt, enyészik, erélyes, erkély, erszény, Erzsébet szn., Eszék hn., evangélium, édes, ég 'ardere', égedelem, éh, éj, éjtszaka, ék 'cuneus', ékes, él 'vivere', émelyeg, ének, ép, ér 'pervenire', ér 'valere', érdem, érik, és, észak, étel, étek, év, évad, évelődik, Éva szn., Ézsau szn., fazék, fehér, fekély, fél 'timere', fém, fény, fér, fércel, féreg, férfi, férj, fészek, fortély, földhérc, fösvény, fűrés, gallér, gané, gavallér, gém, génius, gép, Géza szn., gléda, gyékény, gyémánt, gyértya, halánték, hátralék, héber, héj, hézag, honnét, husvét, ígér, ígéz, imént, innét, ismét, ítél, ivadék, kacér, kastély, káté, Kázmér szn., Kecskemét hn., kemény, kenyér, kevély, kék 'blau', kém, kémény, kéneső, kénkö, kényelmes, kényes, kénytelen, kényszerít, kép, kér, kéreg, késik, kész, kéve, kímél, kísért, kollégium, Kornél szn., kömény, környékez, köszvény, kucséber, kukorékol, kvártély, legény, légy 'sei', lélek, lék, lép 'milz', lép 'treten', lészen, lét, létra, lévita, Lövér hn., Majtény hn., marék, martalék, matéria, málé, mellék,

* Az egyes szavak vagy járulékok é hangjának XVI. sz. előtti vagy XVI. sz.-beli voltára vonatkozó adatokat lásd „Adalékok a magyar nyelvemlékek és XVI. sz.-i nyomtatványok é jelöléséhez“ című munkámban.

merész, még, mégy, méh 'apis', méh 'uterus', méltó, mély, mén 'megy', ménes, menyét, mér, mérce, mérge, mér föld, mészáros, méter, méz, mézga, minisztérium, munda ~ monda, négy, néhány, néma, némely, német, néminémű, nép, néz, nőstény, óbégat, Ör-kény hn., örmény, örvény, öszvér, Özséb szn., pallér, paré, páncél, penész, példa, péntek, pénz, pocsék, portéka, prézli, pribék ~ piribék, próféta, remény, rég, rémület, répa, rés, rész, részeg, rét, -rét, rév, rostély, segéd, seregély, serény, séta, sifonér, sintér, sön-tés, sörény, sötét, sövény, spék, sörét, szegény, szekrény, személy, szemérem, Szerém hn., szédül, szégyen, szék 'dotter', szél 'rand', széna, szép, szerű, szét-, szintén, szuszék, szomszéd, Szörény hn., szövétnek, tajték, taraj ~ taré, tányér, Tápe hn., tenyészt, termé-szet, tébolyog tégely, téged, téglá, tégy, tékozol, ténfereg, tép, tészta, tét, Tétény hn., tétova, téved, tévén, töké, tölcser, történik, törvény, Trencsén hn., tréfál, turbékol, tündér, tüstént, vendég, Veszprém hn., véd, vég, végy, vékony, vél, vén, vér, vért, vés, vét, vétel, Vészto hn., vidék, vigéc, vincellér, vőfély, Zemplén hn., zsellér, zsémbel, zsombék.

b) Járulékokban.

(-á) -é határozórag (pl. *felé*), (-ä) -é praeteritum jel (pl. *veté*), (-ák) -ék többes 3. sz.-ű igei személyrag (pl. *verték*), (-ály) -ély főnévképző (pl. *szegély*), (-ánk) -énk melléknévképző (pl. *félénk*), (-ány) -ény főnévképző (pl. *lepény*), (-ás) -és főnévképző (pl. *vetés*), (-ász) -ész főnévképző (pl. *kertész*), (-ász) -ész ige képző (pl. *egerész*), (-átok) -étek többes 2. sz.-ű igei személyrag (pl. *kértétek*), -dek főnévképző (pl. *ajándék*), -é birtokosnév képző (pl. *azé*), -ék főnévképző (pl. *haladék*), -ék egyes 3. sz.-ű ikes személyrag (pl. *imádkozék*), -ékony ~ -ékeny melléknévképző (pl. *hajlékony*, *engede- kény*), -él ige képző (pl. *segél*), -ért határozórag (pl. *azért*), -féle melléknévképző (pl. *ötféle*), -kép ~ -képp határozórag (pl. *másképp*), -képen ~ -képpen határozórag (pl. *azonképpen*, *hasonlóképpen*), -ként határozórag (pl. *miként*), -lék főnévképző (pl. *aprólék*, *moslák*), (-lál) -lél ige képző (pl. *szemlél*), (-mány) -mény főnévképző (pl. *keresmény*), (-ná) -né föltételes módjel (pl. *kérné*) -né főnévképző (pl. *királyné*), (-ság) -ség főnévképző (pl. *sötétség*), -ték főnévképző (pl. *érték*), (-vá) -vé határozórag (pl. *erőssé*), (-ván) -vén igenévképző (pl. *kérvén*), (-vány) -vény főnévképző (pl. *jövevény*).

B) XVI. sz.-beli é.

a) Szavakban.

Bécs hn., béka, bél, bölény, böszörmény, cédula, cégér, céh, cseléd, cserép, csélcsap, csésze, cséve, cséza, déd-, dér, Dézs hn., dézsa, dézsma, egér, egyéb, elég, emlékezik, Erdély, eszmél, ében, ébred, ég 'caelum', éh, él 'acies', én, ér 'vena', érc, érez, ért, érsek, ész, fenék, fék, fél 'dimidium', féle, félszeg, fésű, fillér, fővény, fürkész, gége, gémberedik, gödény, görény, göröncsér, gyökér, gyömbér, hébe-hóba, héjja 'milvus', hét, hév, hóhér, idétlen, Illés szn., jég, Jézus, keresztyén, kerék, kevés, kérdez, kés, kételkedik, kéz, kondér, kökény, köszméte, kövér, közép, ledér, levél, lé, léc, lég 'levegő', légy 'musca', Léka hn., Lél szn. hn., Léva hn., Máté szn., metél, mécs, mész, nehéz, némbér, néma, név, nyél, ösvény, ősztövé, pecsét, perengér ~ pellengér, Pécs hn., pék, pép, Péter szn., pillér, pintér, plébános, pléh, préda, prédikál, prépost, prés, réce, réz, Sebestyén szn., sért, sérelem, srég 'ferde', szekér, szemét, szék, székely, szél 'ventus', szén, tehén, tenyér, Terény hn., tél, tér, térd, tömény, tömérdek, tömjén, veréb, vetélkedik, vezér, véka, vész 'tempestas', elvész (~ -vesz), vitéz.

b) Járulékokban.

(-ál) -él egyes 2. sz.-ű igei személyrag (pl. *kértél*), (-ál) -él főnévképző (pl. *kötél*), (-dogál) -degél igeképző (pl. *éldégél*), (-gál) -gél igeképző (pl. *keresgél*), (-nál) -nél határozórag (pl. *kérnél*), *nélkül* névutó.

C) Kétesek.

aperté, bég 'balare', céció, csokoládé, démon, éden, gyér, hévér, hiéna, izé, Kerlés hn., kréta, lényeg, Lövé ~ Lévél hn., métely, parádé, prém, tallér, terebélyes, Terézia szn., Vének hn., vézna.

Befejezés.

Végigtekintve *é* hangú szavainkon és járulékainkon, néhány szót kell még szólnunk azon szavainkról és szuffixumainkról, melyeknek szóvégi *e* hangja *é*-vel váltakozik. Ezen szavak és járulékok *é* hangjait vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az *é* hangoknak fennebb tárgyalt kétfélesége itt is megtalálható. Az idetartozó szavak egy részében a suffixumos alak őrizte meg az eredetibb hangállapotot és az ebben található *é* legtöbbször zárt eredetű, vagyis már a XVI. sz. előtt is *é* volt. A szó megnevező alakjának végén látható *e* tehát csak későbbi fejlemény és *é* > *ë* > *e* hangváltozás eredménye. Ilyen szavaink és járulékaink pl. a következők:

eke, elme, epe, este, fejsze, fekete, fene, here, ige, körte, pecsenye, pörge, teve, tőke, vese. Idetartoznak még a fentebb tárgyaltak közül: béke, gége és néne.

Szuffixumaink közül itt kell megemlítenem a 3. sz.-ű birtokos személyragot. Tudjuk ugyanis, hogy a *keze*, *feje*, stb.-féle 3. sz.-ű birt. személyraggal ellátott alakokban a személyrag *e* alakja korábbi *é*-ből *é* > *ë* > *e* hangváltozással jött létre. A suffixumos alakokban azonban megmaradt a személyrag eredetibb *é* alakja, pl. *keze*, *feje*, de *kezét*, *kezének*, *fejét*, *fejének*.

Az *e* ~ *é* váltakozást mutató szavak másik csoportjába tartoznak azok a szavak, melyekben a megnevező alak őrizte meg a szó eredeti hangalakját és a suffixumos alakban látható *é* a későbbi fejlemény. E szavak családjában tapasztalható *e* ~ *é* váltakozás magyarázata a következő. A tövégi helyzetben levő nyílt *e* a suffixum hatására megnyúlt és *ê*-vé lett. A XVI. sz. folyamán azonban ez az (*e* >) *ê* egy fokkal zártabbá vált és (*ê* >) *é*-vé lett. A megnevező alakban azonban nem volt ok a nyúlásra s így *e* szavak családjában *e* ~ *é* váltakozás támadt.

Ilyen szavaink és járulékaik pl. a következők: csere, csipke, dinnye, fecske, füge, gesztenye, görbe, gyenge, kefe, kecske, kelepce, kemence, lencse, medence, medve, megye, mese, mise, pince, pernye, szerencse, venyige, Beszterce hn., Velence hn. és a fentebb tárgyalt szavak közül csésze, cséve, köszméte, mérce és réce.

Szuffixumaink közül idetartoznak: *(-ka) -ke*, *(-cska) -cske*, *(-acska) -ecske*.

Meg kell még említenünk a *(-nak) -nek* és a *(-val) -vel* ragokat, melyek birt. személyragos alakjaikban gyakran (különösen a népnyelvben) *é* hangot mutatnak (pl. *nékem*, *vélem*). Ez az *é* ugyancsak a szuffixum hatása alatt bekövetkezett *e > ê > é* hangváltozás eredménye.

Tartalom.

	Oldal.
Bevezetés.	3
A feldolgozott források és címük rövidítése.	4
I. RÉSZ.	
A kétféle eredetű <i>é</i> hang kutatásának története.	5
II. RÉSZ.	
A) XVI. sz. előtti <i>é</i> .	
a) Szavakban.	32
b) Járulékokban.	33
B) XVI. sz.-beli <i>é</i> .	
a) Szavakban.	34
b) Járulékokban.	34
C) Kétesek.	34
Befejezés.	35

Életrajz.

Bihari János született Makón (Csanád vm.) 1909 január 16-án, ref. vallású. Elemi és középiskoláit szülővárosában, Makón végezte. Érettségi vizsgálatot tett a makói m. kir. áll. Csanád vezér reálgimnáziumban 1928-ban. Egyetemi tanulmányait a szegedi Ferencz József-Tudományegyetemen végezte. Középiskolai tanári oklevelet szerzett a magyar-latin szakból 1933 május havában. 1933 július 10-től 1934 szept. 21-ig katonai szolgálatot teljesített. 1934 szept. 1. óta a nagykőrösi és dunamelléki ref. tanítóképző-intézet helyettes tanára. A Magyar Nyelv c. folyóirat XXVII. és XXVIII. kötetében „Putri“ ill. „Armális és bugyelláris“ címen cikkei jelentek meg.

XB M8776

